

János Kornai

Zrewidowany paradygmat systemowy. Wyjaśnienia i dodatkowe elementy w świetle doświadczeń państw postsocjalistycznych – część druga¹

Termin *paradygmat* został wprowadzony do filozofii nauki przez Thomasa Kuhna, który posłużył się nim do określenia specyficznego podejścia wykorzystanego przez daną szkołę badawczą do analizowania przedmiotu badań. Badacze używając tego samego paradygmatu, szukają odpowiedzi na podobne pytania badawcze i wykorzystują zbliżone metody i podejścia. W pracy opublikowanej w 2000 roku autor tego eseju wprowadził termin *paradygmatu systemowego* (*system paradigm*)², który odnosi się do systemów funkcjonujących w społeczeństwie. Niniejsze studium rozwija teoretyczne zagadnienia zarysowane we wcześniejszym artykule, uwzględniając doświadczenia z transformacji państw postsocjalistycznych.

Pierwsza część jest porównaniem systemu socjalistycznego i kapitalistycznego, autor opisuje ich główne cechy i konkluduje, że system kapitalistyczny został wprowadzony w państwach poprzednio socjalistycznych z wyjątkiem Korei Północnej i Kuby. Część druga to analiza różnych postaci kapitalizmu w świetle typologii zbudowanej na podstawie dominujących form polityki i rządów. Wyróżnione zostały trzy istotnie różniące się między sobą typy kapitalizmu: demokratyczny, autokratyczny i dyktatorski. Huntington pisał o „trzeciej fali” demokracji. Studium to kończyła konkluzja, że trzecia fala dobiegła kresu (*has dried up*): tylko w jednej dziesiątej z 47 państw postsocjalistycznych społeczeństwa żyją w ustroju demokratycznym, podczas gdy we wszystkich pozostałych państwach tej grupy przeważają autokracja i dyktatura. W trzeciej części eseju autor podejmuje wątki aparatu konceptualnego i analitycznego w odniesieniu do Węgier, gdzie funkcjonuje kapitalizm, natomiast przeważającą formą w polityce i rządzeniu jest autokracja – tu można znaleźć ważne cechy wspólne dla Węgier i innych państw kapitalistycznych czy innych ustrojów autokratycznych. Taki rezultat jest zgodny z obserwacją, że istnieją mniej fundamentalne cechy typowe dla Węgier („hungarica”), które odróżniają się od cech innych państw³.

Słowa kluczowe: autokracja, demokracja, system kapitalistyczny, system socjalistyczny, transformacja postsocjalistyczna, Węgry

2. Zróźnicowanie dwóch wielkich systemów, alternatywne formy polityki i rządów

Zróźnicowanie dwóch wielkich systemów

Chociaż idei kapitalizmu towarzyszyła bogata refleksja teoretyczna, to w teorii porównawczej

János Kornai
Professor of Economics Emeritus
Harvard University and Corvinus University
of Budapest
Fővámter 8
1093 Budapest, Hungary
janos.kornai@uni-corvinus.hu

systemów słusznie zwrócono dużą uwagę na prace Petera A. Halla i Davida Soskice’a o róż-

¹ Jest to tłumaczenie drugiej części artykułu: The system paradigm revisited. Clarification and additions in the light of experiences in the post-socialist region, który ukazał się w *Acta Oeconomica* 2016, 66(4), 547–596. Publikacja za zgodą Autora. Pierwsza część ukazała się w *Zarządzaniu Publicznym* 2017, 3(41), 7–18.

² Przytaczane przez tłumacza oryginalne terminy angielskie zapisane italicą w nawiasach mają za zadanie doprecyzować myśl Autora. Pozostałe wyróżnienia italicą, bez nawiasów, pochodzą od samego Autora.

³ Chciałbym wyrazić swoją wdzięczność przede wszystkim mojej żonie, Zsuzsy Dániel, która zachęciła mnie do napisania tego eseju wbrew wszystkim trudnościom życiowym: była pierwszą czytelniczką kilkunastu wcześ-

norodności tego systemu (pierwszy kompleksowy tom ich studiów zob. Hall, Soskice 2001). Była to płodna koncepcja, która dała początek szkole myślenia opartej na zasadzie: teraz można mówić o szerokim i wykonalnym *programie badawczym* służącym analizowaniu rodzajów kapitalizmu⁴.

Mimo że to przełomowe opracowanie omawiało różnorodne formy wyłącznie ustroju kapitalistycznego, to na zasadzie analogii można je zastosować również do systemu socjalistycznego. Żywą i wielowątkową debatę na temat alternatywnych „mechanizmów ekonomicznych” socjalizmu, różnych jego modeli i wielu możliwych dróg reformy, która wywiązała się przed zmianą systemową, można z pewnością nazwać rozprawą na temat odmian socjalizmu, chociaż słowa „odmiana” nie używano w takim znaczeniu. W tym świetle widzę wiele moich prac jako część programu badawczego dotyczącego „odmian systemów”, chociaż w tych, które mogę powołać, termin ten nie był stosowany przed ukazaniem się publikacji Halla i Soskice’a ani wiele lat później. W niniejszym opracowaniu zatem również będę stosował to użyteczne i nasuwające się wyrażenie.

Istnieje wiele rodzajów kryteriów podziału pozwalających na wyodrębnienie odmian każdego

niejszych wersji opracowania, wspomagającą moją pracę kilkunastoma przemyślanymi sugestiami. Winien jestem również podziękowania wszystkim tym osobom, które czytały rękopis i wsparły mnie swoimi rekomendacjami, pomagały zebrać dane i dokonać przeglądu literatury. Chciałbym tu podkreślić rolę Adáma Kerényiego, który najbardziej mi pomógł swoimi inicjatywami i wyjątkowymi zdolnościami. Trudno byłoby mi porównywać bezcenną pomoc ze strony innych współpracowników, zatem po prostu wymienię ich nazwiska: Dóra Andrics, Réka Branyiczki, Rita Fancsovits, Péter Gedeon, Péter Mihályi, Quang A. Nguyen, Ildikó Pető, Andrea Reményi, Eszter Rékasi, Miklós Rosta, András Simonovits, Adám Szajkó, Zoltán S. Bíró, Judit Ványai oraz Chenggang Xu. Jestem wdzięczny Brianowi McLeanowi, mojemu przyjacielowi i od dziesięcioleci stałemu tłumaczowi, za wierny i czytelny przekład. Chciałbym również podziękować Uniwersytetowi Korwina w Budapeszcie za stworzenie warunków do spokojnej pracy oraz Fundacji „By Force of Thought” za udział w finansowaniu badań.

⁴ Termin „program badawczy” wprowadził do teorii nauki Lakatos (1978) i jest on tu użyty w znaczeniu nadanym mu przez tego autora.

z obu wielkich systemów. Na przykład możliwe jest stworzenie typologii opartej na charakterystycznym rozdziale dochodów i bogactwa. Inna z kolei pozwala mierzyć, w jakim zakresie państwo ingeruje w gospodarkę i jakimi metodami. Hall i Soskice w swoich badaniach wysunęli te kryteria na czoło, wyłaniając dwie podstawowe przeciwstawne odmiany: liberalne gospodarki rynkowe i gospodarki z mechanizmem rynkowym poddanych koordynacji (*coordinated market economies*). Najlepszym przykładem pierwszej jest gospodarka Stanów Zjednoczonych, a drugiej Niemiec.

Baumol i in. (2007) wykorzystali inne kryteria w definiowaniu odmiennych typów, badając, czy inicjatywa prywatna i duch przedsiębiorstwa (*spirit of enterprise*) są silne czy słabe. W związku z tym zidentyfikowane przez siebie odmiany nazwali kapitalizmem przedsiębiorczym w odróżnieniu od kapitalizmu oligarchicznego czy państwowego (*state-run capitalism*).

Bohle i Greskovits (2012) także zaproponowali nową typologię kapitalizmu, wyodrębniając następujące kategorie: neoliberalny, ukształtowany neoliberalny (*embedded neo-liberal*) oraz neokorporacyjny.

Książka Acemoglu i Robinsona (2012) warła duży wpływ w środowisku. Autorzy zadali ekscytujące pytanie, dlaczego niektóre państwa ponoszą w punkcie zwrotnym klęski, a inne wygrywają. Za główny czynnik wyjaśniający uznali zaś charakter organizmu społecznego – inkluzywny bądź ekskluzywny. Jest to typologia o dużym potencjale wyjaśniającym, chociaż nie wyklucza ona uwzględniania innych czynników wpływu.

W dalszej części tego studium wykorzystuję inną typologię odmian, która nie zastępuje wymienionych powyżej, ale je uzupełnia. Podstawowym kryterium jest tu *forma polityczno-rządowa* (*politico-governmental form*). Nie jest to moje odkrycie. Zarówno politolodzy, jak i filozofowie polityki – począwszy od starożytnych greckich filozofów, przez Machiavellego, a na współczesnych kończąc – przywiązują dużą wagę do analizowania alternatywnych form władzy politycznej. Tak działa się zawsze w naukach politycznych i filozofii polityki. Przykro to powiedzieć, ale inne nauki społeczne, z ekonomią włącznie, zerwały z naukami politycznymi. Moje pierwsze

studium zatytułowane *The System Paradigm*, które powstało w 2000 roku, jedynie dotknęło relacji między polityką i ekonomią. Bez mała dwie dekady, które upłynęły od tego czasu, wiele mnie nauczyły, między innymi jak wielki jest wpływ struktur politycznych i idei politycznych oraz jak ważne dla zrozumienia transformacji społeczeństwa jest szczegółowe analizowanie biegu historii. Kiedy bada się „wielką” zmianę systemu, konieczne jest nie tylko dokonanie jej drobiazgowej analizy, ale również wiedza o tym, jak ta wielka zmiana – przejście od socjalizmu do kapitalizmu – się dokonała i jaki rodzaj formacji został zapoczątkowany. Zrozumienie tej zmiany mogłoby być wystarczającą motywacją do napisania niniejszego, drugiego opracowania na temat paradygmatu systemowego.

Demokracja, autokracja i dyktatura

Nauki polityczne dały początek wielu typologiom form polityczno-rządowych. W tej dyscyplinie również spotykamy zjawisko wzmiankowane poprzednio, polegające na tym, że autorzy mocno przywiązują się do własnych koncepcji systemów bądź do pewnych szkół myślenia, do których się zaliczają. Z powodów politycznych na kreowanie pomysłów i ich interpretację silny wpływ wywierają różnice w poglądach politycznych. Pod tym względem niniejsze opracowanie nie zamierza narzucać komukolwiek swojego systemu koncepcji. Chciałbym przede wszystkim wyjaśnić użyte przeze mnie terminy. Gdy już tego dokonam, nie będę mógł uniknąć argumentowania na ich korzyść, pokazywania przewag frazeologii, którą wykorzystuję⁵.

Typologia odmian, którą stosuję, wyróżnia ich trzy: demokrację, autokrację i dyktaturę. Cechy tych trzech typów przedstawione są w tabeli 2. Struktura i logika tabeli 2 podąża za tabelą 1, która wyróżniła dwa duże bloki: cech głównych i cech pobocznych. Powtarzanie jest nudne, ale niech mi będzie wolno zaakcentować to raz

⁵ Jak wskazano wcześniej, nie oczekuję, by inni wykorzystali mój aparat konceptualny. Jednak w tym momencie Don Kiszot zaczyna nacierać na wiatrak klarowności koncepcji w próżnej nadziei, że inni będą przekonani o przewagach koncepcji i wyrażen, które rekomenduję.

jeszcze: całość cech głównych zawiera minimalne warunki potrzebne do wydzielenia tych trzech form. Tabela 2 nie próbuje przedstawiać szczegółowego opisu. Przeciwnie, pokazuje wyłącznie cechy, które są wystarczające i konieczne dla zaistnienia jednej czy drugiej formy.

Cechy 1 i 2 po raz pierwszy zostały opracowane przez Schumpetera w książce *Kapitalizm, socjalizm i demokracja* (1942/2010), a następnie wykorzystane i dalej rozwijane przez Dahla (1983) i Huntingtona (1991)⁶. To podejście wyróżnia *proceduralną* stronę procesu politycznego i sprawowania władzy jako główną cechę demokracji. Demokracja nie potrzebuje likwidować tyraństwa, dokonywać przewrotu wojskowego czy wywoływać krwawych powstań. Istnieje bezkrwawy, pokojowy, cywilizowany proces obalania rządu: konkurencja między wieloma partiami, a następnie wybory przeprowadzane według określonych prawem zasad. W demokracji przegrywający uznaje swoją porażkę i gratuluje zwycięzcy.

Równoczesna obecność cechy 1 i 2 w tabeli 2 jest niezbędna i wystarczająca do oddzielenia demokracji od autokracji na końcu politycznego spektrum. Cechy 3 i 4 nie są do tego potrzebne, ponieważ w tym kontekście nie ma między nimi różnic. Jednakże aby odróżnić demokrację od dyktatury na drugim końcu politycznego spektrum, trzeba uwzględnić wszystkie cztery cechy główne. W tym przypadku cecha 3 wysuwa się na czoło: w autokracji występuje legalna opozycja, chociaż jest ona słaba; autokracja dopuszcza system wielopartyjny, podczas gdy dyktatura opiera się na systemie monopartyjnym⁷. Rozstrzygająca okazuje się tym razem cecha 4: terror i krwawy reżim systemu dyktatorskiego pociągający za sobą miliony istnień ludzkich. Dla porównania

⁶ Przywołując tych autorów, wykorzystałem wspomniane podejście w moim studium na temat zmian form polityczno-rządowych zachodzących w latach 1989–1990 (Kornai 2006), w czasie kiedy niewiele osób na Węgrzech dostrzegało możliwość odwoływania rządu (*voting out the government*) jako istotne kryterium demokracji.

⁷ W tym miejscu pomijam kilka partii, które wywodzą się z poprzedniego systemu wielopartyjnego w socjalistycznej Polsce, Niemczech wschodnich i Chinach. Zachowały one swoją partyjną naturę tylko formalnie, wspierając siłę partii komunistycznej i działając pod jej kontrolą.

Tabela 2. Cechy demokracji, autokracji i dyktatury

Demokracja	Autokracja	Dyktatura
<i>Cechy główne (primary characteristics)</i>		
1. Rząd może być usunięty zgodnie z pokojowymi i cywilizowanymi procedurami.	Rządu nie można usunąć zgodnie z pokojowymi i cywilizowanymi procedurami.	Rządu nie można usunąć zgodnie z pokojowymi i cywilizowanymi procedurami.
2. Instytucje gwarantujące sposób usuwania rządu są silne.	Instytucje gwarantujące sposób usuwania rządu są albo tylko formalne, albo słabe.	Nie istnieją instytucje gwarantujące sposób jego usuwania.
3. Istnieje legalna opozycja parlamentarna: wiele partii uczestniczy w wyborach.	Istnieje legalna opozycja parlamentarna: wiele partii uczestniczy w wyborach.	Brak legalnej opozycji parlamentarnej: tylko jedna partia uczestniczy w wyborach.
4. Nie występuje terror (więzienia w obozach pracy i egzekucje na dużą skalę).	Nie występuje terror (więzienia w obozach pracy i egzekucje na dużą skalę), ale okazjonalnie wykorzystuje się różne rodzaje przymusu (<i>coercion</i>) wobec politycznych adwersarzy (aresztowanie pod fałszywymi zarzutami czy nawet morderstwa polityczne).	Występuje terror (więzienia w obozach pracy i egzekucje na dużą skalę).
<i>Cechy poboczne (secondary characteristics)</i>		
5. Nie są stosowane środki represji wobec opozycji parlamentarnej.	Są stosowane środki represji wobec opozycji parlamentarnej.	Brak opozycji parlamentarnej.
6. Instytucje gwarantujące zachowanie równowagi politycznej (<i>checks and balances</i>) są aktywne i niezależne.	Instytucje gwarantujące zachowanie równowagi politycznej są słabe i nie są niezależne.	Nie utworzono instytucji, które miałyby działać jako gwarantujące zachowanie równowagi politycznej.
7. Relatywnie niewiele stanowisk jest obsadzanych przez rządzącą grupę polityków.	Rządząca grupa polityków obsadza swoimi ludźmi prawie wszystkie ważne stanowiska.	Rządząca grupa polityków obsadza swoimi ludźmi wszystkie ważne stanowiska.
8. Brak prawnych zapisów zakazujących sprzeciwów obywatelskich (<i>civil protest</i>); silne społeczeństwo obywatelskie.	Brak prawnych zapisów zakazujących sprzeciwów obywatelskich; słabe społeczeństwo obywatelskie.	Obywatelski protest przeciw rządowi jest zakazany przez prawo.
9. Zainteresowane osoby i ich organizacje biorą udział (w różnych formach i w różnym stopniu) w przygotowaniach procesu decyzyjnego (znaczący poziom partycypacji).	Istnieją ramy prawne partycypacji, ale w praktyce nie są one wykorzystywane.	Partycypacja nie jest nawet formalnie zapisana.
10. Prawnie gwarantowana jest wolność prasy i prawo to jest przestrzegane.	Wolność prasy ograniczana prawem i środkami ekonomicznymi.	Brak wolności prasy.

Źródło: opracowanie własne.

w warunkach uporządkowanej autokracji władza jest sprawowana prawie bezkrwawo⁸.

⁸ Putin aresztował kilkunastu oponentów politycznych, ale nie stosował tortur w celu wymuszania zeznań. Aresztowania i wieloletnie wyroki więzienia dokonywały się w sposób „legalny”, na mocy przepisów prawa i regulacji reżimu. Istnieje straszliwe podejrzenie, że osoby pozostające przy władzy mogły zlecać morderstwa opozycyjnych polityków i dziennikarzy, ale jakkolwiek nieludzko to zabrzmia, trzeba brać pod uwagę liczby, jeżeli dokonujemy porównań. Liczbę potajemnych zabójstw popełnionych przez rosyjską autokrację można wyrazić w setkach, podczas kiedy liczba osób, które straciły życie w okresie

Brak w odniesieniu do cech głównych rodzi pytanie, jak dalece dana forma odzwierciedla życzenia społeczeństwa. Ten aspekt został wyłączony z omawianych kryteriów z dwóch powodów. Przede wszystkim z uwagi na duże różnice między podejściem *opisowym* i *normatywnym*. Dociekania w niniejszym studium nie dotyczą tego, jaki mógłby być pożądaný opis demokracji. Nie twierdzi się również, że reżimy, które takich cech nie mają, nie zasługują na miano demokratycznych. Jest to tylko wskazanie, jakie terroru stalinowskiego, sięgała milionów, a skazanych na przymusową katorżniczą pracę – dziesiątek milionów.

cechy wyróżniają istniejące alternatywne formy polityczno-rządowe. Pozostając w ramach analizy opisowej, można zapytać, czy demokracje niezmiennie wyrażają wolę obywateli. To smutne, ale nie jest rzadkością sytuacja, kiedy autokratyczny tyran czy dyktator cieszy się autentycznym poparciem większości. Wystarczy pomyśleć tylko o masach Niemców rozczarowanych Republiką Weimarską i szczerze popierających Hitlera.

Do stworzenia listy czterech cech głównych i sześciu pobocznych zostały wykorzystane dwa kryteria (jak w tabeli 2). Każda cecha powinna być uwzględniona w przedstawieniu każdego typu. Innymi słowy, ma to być cecha *wspólna* dla wszystkich historycznych przypadków danej formy polityczno-rządowej. Inne kryterium polega na tym, że dana cecha powinna wyraźnie oddzielać od siebie typy alternatywne. Może się zdarzyć, że da się wskazać na jedną lub dwie cechy – bądź więcej – które spełniają obydwie kryteria. Może być również tak, że niektóre należałoby nieco inaczej opisać. Jestem otwarty na wszystkie propozycje w tym zakresie. Nie mogę pominąć dobrze wyartykułowanych związków między cechami głównymi i pobocznymi. W ramach tej interakcji efekt cech głównych jest silniejszy niż sił oddziałujących w przeciwną stronę – to cechy główne przesądzają o kierunku rozwoju każdego państwa.

Autokracja w tym paradygmacie nie jest nieostrą „trzecią drogą” pomiędzy demokracją i dyktaturą, ale ostro zidentyfikowanym *typem* w znaczeniu użytym przez Maxa Webera do określenia „typu idealnego”⁹. Jest to konstrukcja teoretyczna, która w moim podejściu jest odmienna od dwóch innych typów: demokracji i dyktatury.

Kiedy zacząłem stosować tę typologię w moich wcześniejszych pracach, wielokrotnie kwestionowano wyróżnienie akurat trzech typów. Odpowiadałem na ten zarzut, że liczba trzy nie ma dla mnie szczególnego znaczenia. Z przyjemnością przyjmę inne typologie obejmujące dwa lub cztery typy. Chodzi mi wyłącznie o identyfikację wyraźnie różniących się między sobą formacji.

⁹ Por. wcześniejszy przypis nr 9 (zamieszczony w pierwszej części artykułu, *Zarządzanie Publiczne* 2017, 3(41) (przyp. tłum.).

Doceniam to, że wielu badaczom społecznym lepiej pracuje się z konceptem „systemu”, który postrzega aktualne formy polityczno-rządowe jako „mieszankę” – każdy reżim wykazuje elementy demokracji i dyktatury, ale w różnych proporcjach. Nie chcę odwozić ich od takiego myślenia. Widzę, że jest to wygodne dla ich pomysłów, ale moje wymagają użycia silnie zarysowanych typów.

Niniejsze studium dotyczy tylko form polityczno-rządowych dominujących w regionie postsocjalistycznym, ale gdyby zostało poszerzone na cały świat, jasne by się stało, że autokrację jako typ można by z pożytkiem wykorzystać do analizy również innych regionów.

Jest wiele ważnych aspektów mających ogromne znaczenie dla przyszłości państw i jednostek, których nie uwzględniłem w swojej typologii trzech form polityczno-rządowych. Przykładem może tu posłużyć koncepcja nacjonalizmu i polityka z nim związana. Demokracja nie chroni przed nacjonalizmem: wystarczy tu wspomnieć przerażającą pierwszą wojnę światową. Przed jej wybuchem większość polityków po obu stronach, w tym kluczowe postacie demokracji francuskiej i brytyjskiej, zwiększała napięcie, a potem rozpoczęcie działań wojennych wywołało falę nacjonalistycznego zapału większości społeczeństw w obu demokracjach. Również państwa socjalistyczne, głoszące internacjonalistyczną ideę łączenia się robotników wszystkich krajów, nie były odporne na polityki nacjonalistyczne. Tu przykładem może być wojna chińsko-wietnamska 1979 roku. Wierzę w demokrację, ale nie uznaję jej za ideał. Można przywołać tu klasyczną uwagę Churchilla¹⁰: „Stwierdzono, że demokracja jest najgorszą formą rządu, jeśli nie liczyć wszystkich innych form, które od czasu do czasu wypróbowywano”¹¹. Ja postrzegam to jako szczególnie ważną zaletę, która, jeżeli jest rzeczywiście stosowana, pozwala usunąć rząd w cywilizowany sposób.

¹⁰ Często zdanie to przytaczane jest w skrótowym, wolnym tłumaczeniu jako: „Demokracja to najgorszy system, ale nie wymyślono nic lepszego” (przyp. tłum.).

¹¹ Cytat z mowy Churchilla z dnia 11 listopada 1947 r. za: Langworth (2013).

Twardość i miękkość autokracji i dyktatury

Wspólną cechą autokracji i dyktatury jest odgórna kontrola. Piramida hierarchiczna ma na szczycie jedną osobę – lidera, autokratę lub dyktatora, któremu nikt nie rozkazuje. W miarę poruszania się w dół piramidy osoby na każdym niższym poziomie zachowują się dwojako: podlegają szczeblowi wyższemu i dominują nad szczeblami niższymi (*domineering downwards*). Tylko na najniższym przestrzegają rozkazów, ale nie ma nikogo, kto może dominować.

Istnieje silna *tendencja centralizacji*, która odnosi się zarówno do autokracji, jak i dyktatury. Obydwa systemy podporządkowują władzy centralnej możliwie jak najwięcej aktywności i sfer.

Jest wiele sposobów zapewniania realizacji woli centrali: nagrody i kary, przede wszystkim faktycznie przyznawane rekompensaty i faktycznie stosowane kary, ale zastosowanie znajdują tu również obietnice i groźby. Działania ludzi są w dużym stopniu kształtowane przez wiarę, że bezwarunkowa lojalność pozwoli zdobyć przychyłność i obawę, a nielojalność będzie prowadzić do akcji odwetowych.

Miękkość czy twardość siły politycznej odnosi się ogólnie do natury stosowanych odgórnie środków przymusu. Popatrzmy na cechę 4 w tabeli 2. Jednym z czynników odróżniających autokrację od dyktatury jest to, że pierwsza nie stosuje krwawego terroru czy innych brutalnych środków represji. Moje pokolenie w okresie stalinowskim doświadczyło obydwu, kiedy obywatele lękali się nocnych hałasów: może to czarny samochód przyjeżdżający, by ich zabrać na tortury czy do obozu pracy bądź na szafot? To prosty test: jeżeli nasze życie jest zdominowane przez taki strach, to żyjemy w dyktaturze, ale jeżeli reżim nie budzi tak silnego lęku, to forma polityczno-rządowa jest „zaledwie” autokracją.

Warto również popatrzeć na *stopień miękkości i twardości* na różnych etapach danej formy polityczno-rządowej. Następstwo w historii może mieć różny charakter. Dyktatura Stalina była szczególnie surowa, ale epoka Breżniewa i Andropowa miała charakter bardziej miękkiej dyktatury; występowały w niej wszystkie cechy tej formacji, lecz z mniejszym rozlewem krwi czy nasileniem brutalnych represji.

Wielu Węgrowsów czuje, że życie było łatwiejsze w epoce późnego Kádára aniżeli obecnie, pod trzecimi z kolei rządami Fideszu, który pełnię władzy przejął w 2014 roku. Z pewnością dla ludzi stroniących od polityki miękka, próchniejąca dyktatura jest przyjemniejsza i łatwiejsza do zniesienia niż twarda autokracja. Dla teorii porównawczej systemów jednak istotniejsze wydaje się wskazanie granic między autokracją i dyktaturą.

Autokracje wykazują tendencje do przekształcania się w dyktatury. Gdyby moje studium nie było ograniczone do migawek, gdyby mogło zaprezentować dynamikę historyczną jak w filmie, to dowiodłoby, że autokracja może przekształcać się w dyktaturę szybciej lub wolniej. Jednak jego celem nie jest pisanie historii, ale tworzenie typów z wykorzystaniem podejścia Webera. W takich granicach warto poprowadzić wyraźne rozróżnienie między autokracją i dyktaturą.

Związek między dwiema typologiami

Niniejsze studium wykorzystuje dwa rodzaje typologii. Związek między nimi przedstawiony jest w tabeli 3¹².

Tabela 3 ilustruje dwa ważne stwierdzenia. Demokracja nie uodpornia społeczeństwa na autokrację czy nawet dyktaturę, w które to formy może się ona przekształcić w wyniku kombinacji nieszczęśliwych okoliczności, jak to pokazują liczne przykłady z historii. Można wspomnieć

Tabela 3. Związek między dwoma rodzajami typologii

Forma rządów	Wielkie systemy	
	kapitalizm	socjalizm
Demokracja	możliwa	niemożliwa
Autokracja	możliwa	możliwa
Dyktatura	możliwa	możliwa

Źródło: opracowanie własne.

¹² Relację między rynkiem i demokracją analizuje Gedeon (2014). Jego aparat konceptualny różni się od mojego pod wieloma względami i nie ma tu miejsca, by je porównywać, ale wnioski jego i niniejszego studium w wielu miejscach się pokrywają.

tylko o jednym, najbardziej tragicznym – gdy demokracja weimarska okazała się bezbronna wobec siły dyktatury nazistów. Są również bardziej współczesne przykłady. Krótkotrwała demokracja rosyjska otworzyła po kilku latach drzwi dla autokracji Putina.

Jak powiedziano wcześniej, kapitalizm może funkcjonować bez demokracji, ale nie odwrotnie. Demokracja nie może funkcjonować bez kapitalizmu – „demokratyczny socjalizm” jest niemożliwy¹³.

Oczywiście takie stwierdzenie zależy od interpretacji użytych słów: określenie „niemożliwy” można zastosować wówczas, gdy terminy kapitalizm i socjalizm rozumiane są w sposób przedstawiony w tabeli 1, a demokracja – tak jak w tabeli 2.

Nie jest słuszne powiedzenie, że samo wprowadzenie systemu kapitalistycznego wystarcza do zbudowania na czas demokracji. Kapitalizm jest bowiem dla niej *koniecznym, ale niewystarczającym* warunkiem. Rzecz jasna, stwierdzenie, że demokracja nie jest możliwa w socjalizmie, zależy od tego, co rozumiemy przez słowa „na czas”. Czy chodzi o lata, dekady, czy może stulecia? W mojej ocenie Chiny mogą być postrzegane jako system kapitalistyczny, podczas kiedy ich forma polityczno-rządowa pozostaje dyktaturą. Mają system jednopartyjny, bez legalnej opozycji. Przejście od socjalizmu do kapitalizmu rozpoczęło się dekady temu, ale nie ma oznak świadczących o tym, że kraj ten choćby zbliża się do demokracji.

Teoria *systemu totalitarnego* łączona jest z pracami i nazwiskiem Hannah Arendt (Arendt 1951/2004). Jej podstawowa idea tylko w części pasuje do mojego systemu pojęć (*system of concepts*). Ostatni wiersz w tabeli 3 może być spójny ze słowami, których ona używa. Niemcy Hitlera i Rosja Stalina były najcięższymi i najbardziej okrutnymi dyktaturami. W tym zakresie prawidłowe jest zastosowanie do obydwu tego samego terminu. Były to bowiem państwa totalitarne, w których

sprawujący władzę nie cofali się przed sięgnięciem po wszelkie środki w celu jej utrzymania. Obydwa były również totalitarne ze względu na ingerencję we wszystkie aspekty życia, w tym sferę życia prywatnego, najbardziej osobistego: wychowanie dzieci, życie rodzinne, preferencje seksualne oraz kwestie wierzeń religijnych. Istniały jednak między nimi istotne różnice. W tym kontekście analitycznym nie uważam, że najważniejszą było to, która z tych dwóch ideologii była bardziej akceptowana pod względem etycznym czy od samego początku bardziej haniebna. Nie mierzę również różnic między nimi liczbą milionów ofiar, które obie pochłonęły. Zasadniczą różnicą jest to, że jedna funkcjonowała w ustroju kapitalistycznym, a druga w socjalistycznym. Jest to istotne nie tylko dla teorii systemów porównawczych (*comparative systems theory*), ale ze względu na wielką różnicę, jaką stanowiło dla życia ludzi.

Klasyfikacja państw postsocjalistycznych według typu form polityczno-rządowych

Wykorzystajmy teraz aparat konceptualny przedstawiony powyżej do krajów, które w 1987 roku były traktowane jako socjalistyczne, tzn. do regionu postsocjalistycznego. Na mapie świata prezentuje je rycina 3.

Demokracje zaznaczone są kolorem jasnoszarym, autokracje ciemnoszarym, dyktatury czarnym, a państwa, których nie można jednoznacznie sklasyfikować, oznaczone są ukośnymi kreskami¹⁴.

Przed komentowaniem zawartości mapy niech mi będzie wolno wspomnieć źródła, na podstawie których obie (ryc. 2, zob. część pierwsza studium, oraz ryc. 3) powstały.

Wykorzystane zostały klasyfikacje z wielu znanych raportów międzynarodowych (Bertelsmann Stiftung 2016a, 2016b, 2016c; EBRD 2015a, 2015b, 2015c; Freedom House 2016a, 2016b;

¹³ Taki pomysł pojawił się w opracowaniach na temat socjalizmu kilkadziesiąt lat temu. Ja pozostawałem pod wpływem przede wszystkim Lindbloma (1977). Jego ujęcie różni się od przedstawianego w tym studium, ale końcowy wniosek jest taki sam: demokratyczny sposób sprawowania władzy nie może działać w systemie socjalistycznym.

¹⁴ Background Material 3 na mojej stronie internetowej przedstawia w formie tabelarycznej klasyfikację zastosowaną na obu mapach świata (rycina 2, zob. część pierwsza studium, i 3), zob. też Background Material 2 tamże. Można powiedzieć, że dwie mapy pokazują obrazowo to, co tabele ujmują w słowach.

World Economic Forum 2016a, 2016b, 2016c)¹⁵. W dużym stopniu, choć nie bezkrytycznie, zafaliliśmy powyższym klasyfikacjom, zatem nasze różnią się nieco od tych spotykanych w przywoływanych wyżej raportach. Innym źródłem jest bogata literatura analizująca pojedyncze państwa lub grupy państw; możliwe było wykorzystanie tylko jej części¹⁶.

Mapa świata, tak jak na rycinie 2 (z pierwszej części studium), daje współczesny, *statyczny*, a nie dynamiczny obraz, jaki mogłaby uchwycić taśma filmowa, pokazująca, kiedy i w jaki sposób dane państwo przechodziło od jednej formy polityczno-rządowej do innej. Zmiana ta w jednych krajach zachodziła gwałtownie, a w innych wolno i stopniowo. Również kierunek nie był niezmienny: czasami notowaliśmy nawroty. Pouczające byłoby pokazanie tempa zmian, ale wykraczałoby to znacznie poza ramy tego studium i wymagałoby obszernego podręcznika czy sążnistej książki na temat każdego państwa czy mniejszej lub większej ich grupy. Żałuję, że nie mam już na to siły, ale żywię nadzieję, że inni podejmą owo wielkie zadanie.

Chciałbym dodać kilka słów na temat niektórych państw. Rosja, jak wspomniano, w ciągu kilku lat po upadku Związku Radzieckiego rozwijała procedury rzeczywistego systemu wielopartyjnego i funkcjonowała jako liberalna demokracja parlamentarna. Jednak w pewnym momencie cofnęła się i stała autokracją nie wolną od ciężkich represji. Spośród państw poradzieckich trzy republiki bałtyckie, Gruzja, Mołdawia i Ukraina mogą być klasyfikowane jako demokracje. Pozostałe można postrzegać jako autokracje z jednym wyjątkiem: Turkmenistan zaliczany jest do dyktatur.

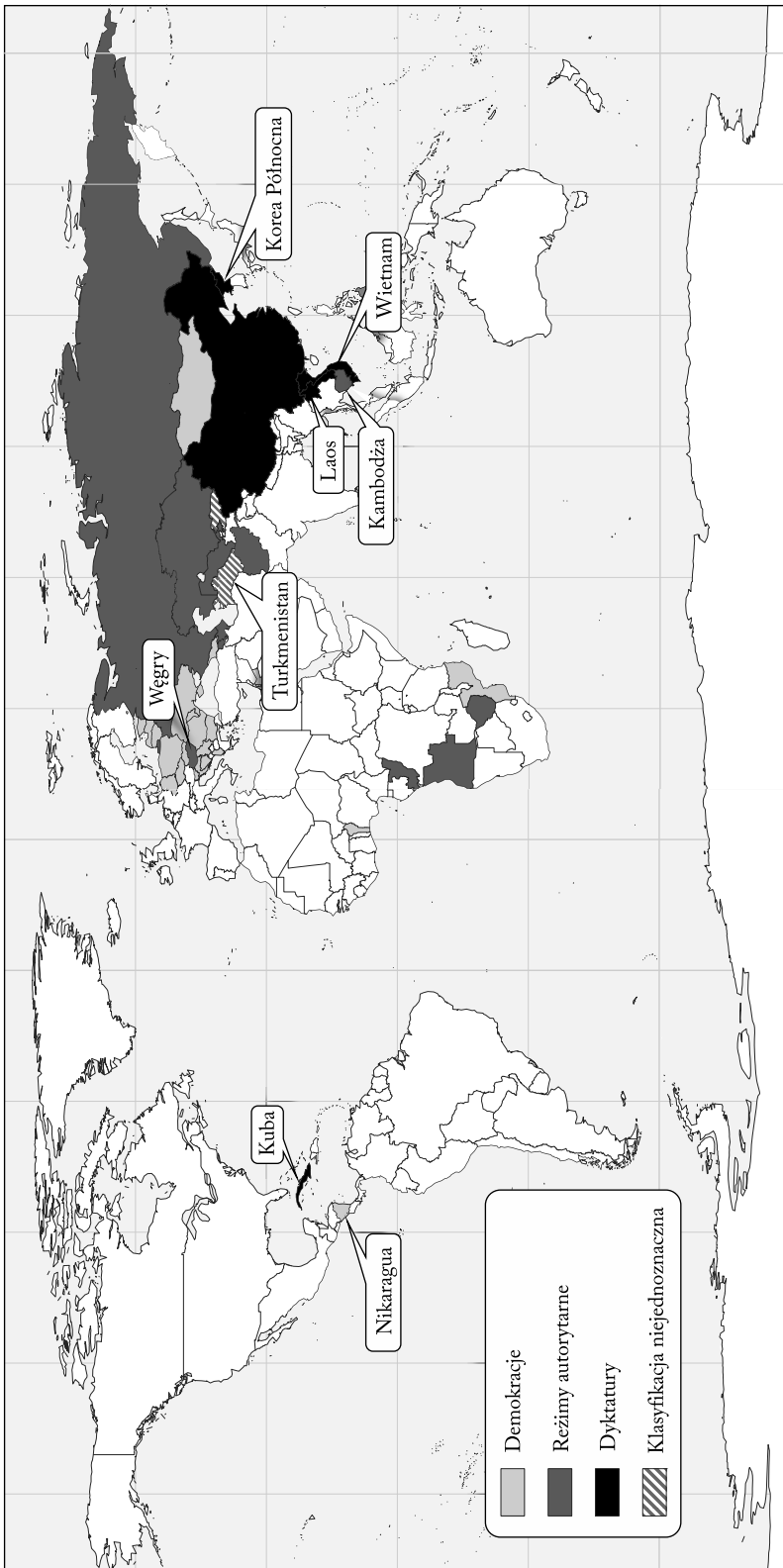
¹⁵ Klasyfikację państw postsocjalistycznych w raportach zawiera Background Material 4 na mojej stronie internetowej. Jestem wdzięczny Ádámowi Kerényiemu za jego ciężką, dyskretną pracę związaną z zamieszczaniem tych materiałów, jak również za użyteczne wskazówki dotyczące włączenia do mojego studium informacji zebranych z tak licznych baz danych.

¹⁶ Wybrane listy pozycji bibliograficznych z bogatej literatury przedmiotu na temat pojedynczych państw i ich grup oraz konkluzje formułowane na podstawie analizy tej części literatury są zgromadzone w archiwum autora.

Na temat formy polityczno-rządowej oraz gospodarki Chin toczy się szeroka i szczegółowa debata z udziałem Zachodu oraz podmiotów spoza Chińskiej Republiki Ludowej (Mainland China), w tym z Tajwanu i Hongkongu, które nie zostały w całości inkorporowane do Chińskiej Republiki Ludowej. Sporadycznie i tylko w granicach wyznaczonych przez cenzurę i autocenzurę dochodzą do tego głosy osób zamieszkujących Chińską Republikę Ludową. Niech mi będzie wolno wskazać na kilka opracowań z różnorodnej literatury: Pei (2006), Tsai (2007), Chen, Dickson (2008), Huang (2008), Schambaugh (2008), Xu (2011), McGregor (2012), King i in. (2013), Lardy (2014), Redding, Witt (2014), Székely-Doby (2014), Naughton, Tsai (2015), Csanádi (2016) oraz Schell (2016).

Według niektórych Chiny przez długi czas miały główne cechy systemu kapitalistycznego, chociaż rozmiar sektora publicznego pozostaje tam bardzo duży. Jeżeli zaś chodzi o formę polityczno-rządową, to we wszystkich aspektach pozostają one dyktaturą. Na pewien czas nieco ona zelżała, ale w ostatnich latach znów się umocniła. Główna siła polityczna przedstawia się jako partia komunistyczna, ale porzucono leninowski program forsowania własności państwowej i biurokratycznego porządku społecznego. Według innego spojrzenia Chiny dawno temu rozpoczęły przejście od socjalizmu do kapitalizmu i od dyktatury do demokracji, ale czynią to powoli i rozważnie. Proces ów zajmie dużo czasu, ale w końcu powstanie system kapitalistyczny. Ta interpretacja nie wyklucza możliwości wolnej transformacji w kierunku mniej represyjnych form polityczno-rządowych. Najwięksi optymiści oczekują, że końcem transformacji będzie demokracja. Wreszcie trzeci pogląd mówi o tym, że Chiny są unikatową formacją, pół socjalistyczną, pół kapitalistyczną. Wszystko to prowadzi do nowej formy polityczno-rządowej, której cechy różnią się od standardowych charakterystyk autokracji czy dyktatury – Chiny jako manifestacja „trzeciej drogi”. Ja akceptuję pierwsze podejście i tak też państwo to zostało zaznaczone na mapach świata (Kornai 2014a, 2014b).

Dwie mapy przedstawiają takie samo spojrzenie na Wietnam i Laos. Z kolei pewne skąpe informacje na temat Kambodży mogą wskazywać,

Rycina 3. Mapa świata, 2013–2015. Państwa postsocjalistyczne w podziale według typologii: „demokracja – autokracja – dyktatura”

że po okresie wyjątkowo bezwzględnej dyktatury stała się ona autokracją¹⁷.

Na rycinie 2 (zob. pierwsza część studium) pokazującej typologię „socjalizm *versus* kapitalizm” Kuba została zaklasyfikowana jako państwo przechodzące z socjalizmu do kapitalizmu, chociaż wykonała dopiero pierwsze kroki na tej drodze. W kraju nadal funkcjonuje system monopartyjny i opozycja nie może legalnie działać, dlatego na rycinie 3 został on włączony do dyktatur. Dyktatura ciągle trwa, chociaż złagodzona i nieco mniej represyjna, ale nie można wykluczyć, że forma polityczno-rządowa będzie podążać w kierunku autokracji czy nawet demokracji. Jest jednak możliwe, że nawet jeżeli nastąpi rozwój własności prywatnej i gospodarki rynkowej, pod względem formy polityczno-rządowej Kuba pozostanie dyktaturą.

Niektóre państwa regionu postsocjalistycznego zostały oznaczone ukośnymi kreskami wskazującymi na niepewność autora co do przypisania ich do określonych typów. Powodów tego może być kilka:

- a) państwo przeszło lub przechodzi przez konflikt zbrojny. Forma polityczno-rządowa może przyjmować postać demokracji, autokracji czy nawet dyktatury. Takie przypadki można znaleźć w Background Material 5 na mojej stronie internetowej¹⁸;
- b) islam jest dominującą religią w wielu państwach. W niektórych nie pozostawia śladów swojego wpływu na gospodarkę czy model polityczno-rządowy, ale w innych pojawia się specyficzna, teokratyczna forma polityki i rządu. Informacja na ten temat również pojawia się w Background Material 5. Nie czuję się wystarczająco obeznany ze światem islamu, dlatego te państwa pozostają problematyczne i zaznaczyłem je ukośnymi kreskami;
- c) na koniec są państwa postsocjalistyczne, które nie należą ani do a), ani do b) (nie da się

ich scharakteryzować przez pryzmat konfliktu zbrojnego czy siły politycznej islamu), ale niedostatek informacji uniemożliwia umieszczenie ich w mojej typologii, i z tego powodu zaznaczyłem je ukośnymi kreskami.

W obronie terminu autokracja

Między ekstremalnymi typami demokracji i dyktatury znajduje się typ pośredni, którego nie można określić żadnym z tych dwóch terminów. Istnieje co do tego szeroki konsensus między politologami i wyznawcami teorii systemów porównawczych. Jednakże nie ma takiego konsensusu w odniesieniu do kryteriów odróżniających demokrację od owego typu pośredniego. Podobnie trudno jest orzec, czy państwo jest typem pośrednim, czy dyktaturą. W ramach niniejszego studium pozostaje mi zatem zrobić to samo co w moich poprzednich pracach: przedstawić czytelnikom własne kryteria wyróżniania wspomnianych trzech typów. Kryteria te są podsumowane w tabeli 2. Czytelnicy mogą się z nimi zgodzić bądź nie, ale przynajmniej będzie jasne, w jaki sposób autor zdefiniował te trzy formy.

Wybór typów jest ściśle związany z ich nazwami. Wiele terminów używanych w sferze polityki ma otoczkę polityczną, co oznacza, że porzucamy sferę pozytywnego, niewartościującego opisu na rzecz normatywnej analizy, która prowadzi do sądów wartościujących. Nie chcę zamykać oczu na to zjawisko. Wykorzystanie autokracji jako typu pośredniego wyrasta po części z mojego systemu wartości i przekonań politycznych. Jestem demokratą pozbawionym iluzji. Pomimo jej ograniczeń i zagrożeń, jakie ze sobą niesie, oceniam ją najwyżej. Wielkim błędem ze strony wierzących w demokrację byłoby pozwolić na to, by słowo to było używane na określenie form rządów, których fundamentalna charakterystyka nie jest demokratyczna, i stanowczo się temu przeciwstawiam. Problemu nie można uniknąć przez określenie, co dla mnie oznacza coś tak cennego jak demokracja. Usuwam ze względów normatywnych takie kombinacje jak „ciasna demokracja” (*illiberal democracy*) czy „demokracja lidera” (*leader democracy*) i stosowanie ich uważam

¹⁷ Podobnie jak w odniesieniu do Chin, klasyfikowanie systemu w trzech państwach indochińskich może być dyskusyjne. Por. np. London (2014) oraz Benedict, Kerkvliet (2015).

¹⁸ Jestem wdzięczny Andrei Reményi za analizę Background Material 5 i kompilację tabeli 2.

za szkodliwe¹⁹. W tabeli 2 rozróżniam cechy demokracji i autokracji jako typów w ten sposób, żeby wyłączyć każdy rodzaj „ciasnej demokracji” czy „demokracji lidera” z tej kategorii.

Wiele osób nie używa już oficjalnej nomenklatury ideologii komunistycznej. Ona również wykorzystywała kwalifikatory. Dyktatura w systemie socjalistycznym była określana jako „demokracja ludowa”. Oznaczała rozszerzenie rzeczywistej demokracji jako opozycji wobec „demokracji burżuazycznej”, która została odrzucona jako jedynie deklaracyjna, służąca burżuazji, a nie ludziom. Mój aparat konceptualny definiuje cechy demokracji w sposób, który nie wymaga przydawek (*grammatical attributes*).

Słabnąca „trzecia droga” demokratyzacji

Pozostawałem pod silnym wpływem prac Samuela P. Huntingtona, szczególnie *Trzeciej fali demokratyzacji* (Huntington 1991). Gdyby czytał on niniejsze studium, prawdopodobnie zarzuciłby mi statyczne i migawkowe ujęcie dwóch map świata. W jego podejściu historia musi być ujmowana w sposób dynamiczny. Gdybym miał siłę napisać książkę, to zawierałaby ona, oprócz innych kwestii, również dynamiczny opis procesów przekształceń w każdym państwie postsocjalistycznym. Niniejsze studium tego zadania nie spełni. Jak wskazywano wcześniej, przekazuję ujęcia statyczne (*snapshots*), które postrzegam jako ważne, użyteczne i inspirujące pomimo ich ograniczeń. Dostarczają one punktów zaczepienia do analizy dzięki *ostremu* oddzieleniu typów: systemu kapitalistycznego od socjalistycznego, demokratycznej formy polityczno-rządowej od

¹⁹ Wyrażenie „ciasna demokracja” zostało ukute przez Zakarię (1997), ale kiedy Viktor Orbán wykorzystał je do scharakteryzowania swojej formy polityczno-rządowej wprowadzanej na Węgrzech, podniósł się szeroki protest i autor odciął się od takiego użycia tego terminu (Zakaria 2014). Termin „demokracja lidera” pojawia się nawet w tytule studium Andrása Körösényiego (Körösényi 2003). Poszukiwania jego poprzedników w historii myśli wiodą do Maxa Webera i Carla Schmitta (Weber 1922/2007; Schmitt 1927–1932/1996). Innymi zasługującymi na uwagę pozycjami na temat granic i wariantów demokracji są: Krastev, Holmes (2012), Körösényi, Patakós (2015) oraz Szelényi, Csillag (2015).

autokracji i autokracji od dyktatury. Według mnie, to brak ostrych cech wyróżniających (*sharp distinctions*) prowadzi do wysoce dyskusyjnego czy wręcz błędnego plasowania państw postsocjalistycznych na rycinie Huntingtona (Huntington 1991, s. 11, rycina 1.1).

Stosownie do typologii tego studium, przed okresem 1989–1992 w Europie Środkowo-Wschodniej oraz państwach bałtyckich mieliśmy do czynienia z dyktaturą, chociaż w niektórych krajach represje nieco słabły. Wiatry wiały w kierunku demokracji, ale według moich rygorystycznych kryteriów minimalne warunki dla jej przyjęcia nie były spełnione. Natomiast Huntington zaliczył Węgry, Polskę, Niemcy wschodnie oraz państwa bałtyckie do grupy, do której dotarła pierwsza fala demokratyzacji²⁰, podczas gdy Bułgarię oraz Mongolię umieszcza on wśród państw włączonych w trzecią falę owego procesu.

Często przywoływaną metaforą jest szklanka w połowie pusta i w połowie pełna. Huntington cieszył się (jak to czyniły miliony, w tym rów-

Tabela 4. Rozkład alternatywnych form polityki i rządów w regionie postsocjalistycznym

	Procent	
	populacji regionu	powierzchni regionu
Demokracja	10,3	11,3
Autokracja	14,8	56,7
Dyktatura	68,4	26,1

Legenda: wartości zaokrąglone do jednego miejsca po przecinku pochodzą z Background Material 4, dostępnego na mojej stronie internetowej, i zostały wyliczone na podstawie Background Material 1 oraz 3 opublikowanych na tej samej stronie. Całkowite wartości w obu kolumnach są mniejsze niż 100 o odpowiednio 6,5% oraz 5,9%. Różnica wynika z tego, że niektórych państw wymienionych w Background Material 3 nie można było przypisać do żadnej z trzech grup – ich klasyfikacja została uznana za niepewną.

Źródło: opracowanie własne.

²⁰ Przypuszczam, że na rycinie Huntingtona błędnie zostało przedstawionych sześć państw. Z kontekstu wynika, że według *jego własnej periodyzacji* państwa te weszły na ścieżkę demokratyzacji nie podczas pierwszej, ale drugiej fali, która miała swój szczyt w roku 1962.

niez ja), że fala za falą państwa włączyły się do grupy tych demokratycznych. Jesteśmy zadowoleni, że po kilku dekadach w szklance jest nieco więcej wody. Jednak gdy patrzy się na rycinę 3 przedstawiającą mapę świata z rozkładem form polityczno-rządowych, przykro jest widzieć państwa, w których szklanka jest w połowie czy nawet w trzech czwartych pusta. Upadł Związek Radziecki, terror Mao Zedonga się skończył, ale tylko jedną dziesiątą mieszkańców i obszaru regionu postsocjalistycznego można zaliczyć do świata demokracji. Te proporcje z nieco większą dokładnością przedstawiono w tabeli 4²¹.

Nie ma silnych sygnałów, że procesy demokracji się dokonują – trzecia fala Huntingtona wygasła. W rzeczywistości Węgry przeszły to, co Huntington nazywa „cofającą się falą” (*reverse wave*): demokracja, która funkcjonowała lepiej czy gorzej przez jedną lub dwie dekady, powróciła do autokracji²². Notowano wiele symptomów tego zjawiska. Od wyborów w 2016 roku²³ Polska wspólnie z Węgrami rozpoczęła psucie ważnych instytucji stabilizujących system polityczny i odchodzenie od demokracji i państwa prawa. Kto wie, ile innych państw będzie poddanych działaniu cofającej się fali²⁴.

²¹ Więcej szczegółowych danych jest dostępnych w Background Material 4 na mojej stronie internetowej.

²² Obraz cofającej się fali jest plastyczny, ale niedostatecznie dokładny. Kiedy fala zmierza w kierunku demokracji i kapitalistyczna gospodarka rynkowa ulega odwróceniu, nie powraca ona do miejsca, skąd wypłynęła. Nie ma znaków, że system komunistyczny został odbudowany. Specjaliści od transformacji lat 90. XX wieku ogólnie podzielali opinię, że z jajek można zrobić jajecznicę, ale nie odwrotnie.

²³ Wybory parlamentarne odbyły się w 2015 roku (przypr. red.).

²⁴ Lektura artykułu Katalin Balog, profesor filozofii pracującej w USA, a urodzonej na Węgrzech, w którym wykazuje ona analogie między zmianami na Węgrzech i „fenomenem Trumpa” w USA, skłania do namysłu (Balog 2016). Największym podobieństwem jest zmiana w dyskursie politycznym: zarówno w piśmie, jak i w wypowiedziach słownych, dyskusji społecznej, wystąpieniach polityków i artykułach prasowych zaakceptowana została proklamacja rasizmu, ksenofobii i nacjonalizmu (*national supremacy*). To buduje fundament dla odrotu od demokracji. Balog wskazuje na badanie Taub (2016), która analizuje umacnianie się amerykańskiego autorytaryzmu.

Empiryczne potwierdzenie map

Głównym celem tego studium jest przegląd mojego aparatu konceptualnego i wydzielenie w jego ramach dwóch typologii, jak również przedstawienie kryteriów wyróżniających różne typy. Nie ma „udowodnionych” koncepcji czy typologii. *Nie ma stwierdzeń*, czyje stanowisko można empirycznie potwierdzić lub zanegować. Aparat konceptualny i typologia są narzędziami używanymi przez badacza. Oczekuje się, że da się je wykorzystać i będą one pomocne w poznawaniu prawdy. Uważam, że nakreślony tutaj aparat spełnia te warunki, i mam nadzieję, że przekonam do tego jak najwięcej czytelników. Natomiast uogólnienia formułowane na podstawie mojego własnego systemu konceptów i typologii (dwie mapy, ryciny 2 i 3 w tekście, Background Material 2 i tabela umieszczona w Background Material 3 na mojej stronie internetowej) są *propozycjami*, które można odrzucić. Prezentacja każdego z państw na mapach może oddawać prawdziwy stan rzeczy albo w sposób poprawny, albo błędny (w świetle przyjętych kryteriów). Twierdzenia formułowane przez użycie koloru szarego lub czarnego mogą być prawdziwe lub fałszywe, możliwe do uzasadnienia lub nie i zastępowane innymi twierdzeniami.

Wiele organizacji międzynarodowych jest zaangażowanych w przygotowywanie raportów pokazujących, jak państwa radzą sobie z budowaniem instytucji dla kapitalistycznej gospodarki rynkowej, zapewnianiem praw obywatelskich czy do jakiego stopnia ich formy rządów mogą być uważane za demokratyczne, dyktatury bądź inne formacje. Każdy raport oparty jest na odmiennej metodologii wykorzystującej różne typologie i klasyfikacje. Niestety, nie znam żadnego studium, które by porównywało te raporty czy patrzyło krytycznie na ich metodologie. Ja i moi asystenci korzystaliśmy z materiałów z dwóch organizacji: Bertelsmann Stiftung (2016a, 2016b, 2016c) oraz Freedom House (2016a, 2016b). Chociaż wysoko oceniam ogromną i sumienną pracę badawczą oraz doceniam fakt, że raporty są nieodpłatnie dostępne dla polityków, ludzi mediów i badaczy, to nie zgadzam się pod wieloma względami z ich metodologiami, ramami

teoretycznymi i kryteriami²⁵. Niech mi będzie wolno wspomnieć o kilku²⁶.

Moje studium dokonuje kategoryzacji w inny sposób, tak by wytworzyć typologię form polityczno-rządowych. Jak już wspomniano, miejsce *główne* zajmuje Schumpeterowskie podejście proceduralne pokazujące, czy rząd może być odwołany w konsekwencji dobrze zdefiniowanych, cywilizowanych wyborów z udziałem wielu partii. To kryterium obejmuje stabilność instytucji gwarantujących zachowanie równowagi politycznej i efektywnej interwencji, stopień niezależności społeczeństwa obywatelskiego i niższych poziomów organizacji od rządu centralnego, relatywną siłę tendencji centralistycznych i decentralistycznych itp.

We wzmiankowanych raportach najbardziej mi brakuje właśnie tego, co stanowi jedną z głównych idei niniejszego studium: nie dostrzegają one, czy interakcja między konstytutywnymi zjawiskami antyrynkowymi lub antydemokratycznymi prowadzi do *koherentnego systemu*. Wykorzystując starożytnie wyrażenie Hegla, można powiedzieć, że raporty na temat wielu państw nie odnotowują punktu krytycznego, w którym wiele

²⁵ Przegląd raportów tworzonych przez organizacje międzynarodowe przedstawia Background Material 6 na mojej stronie internetowej. Zarówno Bertelsmann Stiftung, jak i Freedom House używają w raportach wskaźników ilościowych oraz denotacji jakościowych do przedstawienia sytuacji w badanym państwie. Klasyfikacje jakościowe Freedom House w całości związane są ze wskaźnikami ilościowymi. Pewne przedziały wskaźnika demokracji (DS, *democracy scores*) są przekształcane w kategorie jakościowe, na przykład wartość wskaźnika demokracji między 6,00 i 7,00 sygnalizuje „skonsolidowany reżim autorytarny” (*consolidated authoritarian regime*). Zatem całość ocen Freedom House nie składa się na typologię, ponieważ, jak zaznaczyłem, typologia podkreśla silną, uznawaną charakterystykę jakościową. Zamiast tego raport Freedom House podejmuje się całościowej *klasyfikacji* każdego państwa, dając każdej klasie nazwę. Jest to dopuszczalne od strony metodologii, ale odbiega od tego, co planuję ukazać w niniejszym studium. Dlatego podejmuję ten temat w przypisie, a nie w tekście zasadniczym, gdzie przedstawiałbym swój sceptyczny stosunek i krytyczne uwagi.

²⁶ W pełni rozumiem pragnienie autorów międzynarodowych raportów porównawczych, by włączać wskaźniki ilościowe do typów jakościowych, ale nie mogę odnieść się do zalet i wad ich użycia w niniejszym studium, które i bez tego jest nazbyt obszerne.

małych zmian ilościowych prowadzi do zmiany jakościowej. To tak, jakby student otrzymywał oceny swojej pracy od wielu różnych nauczycieli. W wielu przypadkach ja oceniam te zjawiska bardziej surowo, niż czynią to raporty Fundacji Bertelsmanna czy Freedom House²⁷.

Niech mi będzie wolno przywołać w tym miejscu tabelę 2, która porównuje trzy formy polityczno-rządowe, szczególnie cechę 7: Jakie pozycje zajmuje polityczna grupa rządząca wobec własnego społeczeństwa? Do jakiego poziomu może być wstrzymywana autonomia służby publicznej? Jaki jest udział osób z „politycznego nadania” (*political appointees*) wśród wszystkich funkcjonariuszy? Na papierze instytucja może wyglądać pozornie niezależnie, podczas gdy w praktyce bywa w całości kontrolowana przez osoby podporządkowane woli centrali. To zjawisko jest źle interpretowane lub niedocenione przez organizacje dokonujące porównań międzynarodowych, a ma kluczowe znaczenie dla procesów transformacji demokracji w autokrację czy wręcz w dyktaturę. Organizacje te pozostają pod wrażeniem zasad wyrażanych w formalnym przekazie, słowach wypowiedzianych publicznie (*public words*), nie są zaś świadome procesów podstawowej selekcji, w wyniku której lider oraz podporządkowani mu podwładni lokują swoich ludzi na wszystkich ważnych stanowiskach.

W tym miejscu rzadko porównywałem rygor czy pobłażliwość w formułowaniu ocen bez odniesienia do empirycznie podbudowanych sądów. Raporty zarówno Fundacji Bertelsmanna, jak i Freedom House dokonują rozważnych ocen (*careful assessments*) dzięki armii specjalistów, stosom dokumentów i dużym bankom solidnych danych. Armie takie nie stoją za moimi dwiema mapami świata: to tylko badanie kilku moich asystentów i moje własne analizy. Z należną skromnością i ostrożnością przedstawiam te kompilacje, wiedząc, że ocena każdego kraju może być

²⁷ Raporty Fundacji Bertelsmanna w swoich ocenach jakościowych nie używają terminu dyktatura, preferując pojęcie „twarda autokracja” (*hard-line autocracy*). Oczywiście mają prawo nazywać rzeczy, jak chcą, ale niefortunne jest pomijanie w ich słowniku tak szeroko wykorzystywanego i obrazowego określenia jak dyktatura. Nie ma wątpliwości, że mój żal z powodu takiego pominięcia wynika z silnych sądów wartościujących.

dyskusyjna. Wracając do wcześniejszej metafory: czuję, że nie jestem uprawniony do wystawiania stopni, od których nie ma odwołania.

Tłumaczenie: Jacek Klich

Bibliografia

- Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2012). *Why Nations Fail*. Danvers: Crown Publishing.
- Arendt, H. (1951/2004). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books.
- Balog, K. (2016). An inconsistent triad: Trump, Sanders, Clinton, and the radical mismatch in the theater of politics. *Quarks Daily*, 13 czerwca, <http://www.3quarksdaily.com/3quarksdaily/2016/06/an-inconsistent-triad-sanders-clinton-trump-and-the-radical-mismatch-in-the-theater-of-politics-by-k.html>.
- Baumol, W.J., Litan, R.E., Schramm, C.J. (2007). *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. New Haven–London: Yale University Press.
- Benedict, J., Kerkvliet, T. (2015). Democracy and Vietnam. W: W. Coase (red.), *Handbook of Southeast Asian Democratization* (s. 426–441). Abington-on-Thames: Routledge.
- Bertelsmann Stiftung (2016a). *Transformation Index Methodology*, <http://www.bti-project.org/en/index/methodology/>.
- Bertelsmann Stiftung (2016b). *Codebook for Country Assessments*, http://www.bti-project.org/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/Codebook_BTI_2016.pdf.
- Bertelsmann Stiftung (2016c). *Bertelsmann Transformation Index Country Reports*, http://www.bti-project.org/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/BTI_2016_Scores.xlsx.
- Bohle, D., Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Chen, J., Dickson, B.J. (2008). Allies of the state: Democratic support and regime support among China's private entrepreneurs. *China Quarterly*, 196, 780–804.
- Csanádi, M. (2016). *China in between Varieties of Capitalism and Communism*. Budapest: Institute of Economics, Centre for Economics and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences.
- Dahl, R.A. (1983). *Dilemmas of Pluralist Democracy. Autonomy versus Control*. New Haven: Yale University Press.
- EBRD (2015a). *Transition Indicators Methodology*, <http://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395237866249&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FContentLayout>.
- EBRD (2015b). *Country-level Transition Indicators*, <http://www.ebrd.com/what-we-do/economicresearch-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html>.
- EBRD (2015c). *Tic: Transition Indicators by Countries*, www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395245467784&d=&pagename=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument.
- Freedom House (2016a). *Methodology*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2015/methodology>.
- Freedom House (2016b). *Nations in Transit – Country Reports*, <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-2016/nit-2016-table-country-scores>.
- Gedeon, P. (2014). Piac és demokrácia: Barátok vagy ellenségek? (Market and Democracy: Friends or Enemies?). *Politikatudományi Szemle*, 23(1), 53–76.
- Hall, P.A., Soskice, D. (red.) (2001). *Variations of Capitalism and Institutional Complementarities of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Huang, Y. (2008). *Capitalism with Chinese Characteristics. Entrepreneurship and the State*. New York: Cambridge University Press.
- Huntington, S.P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman–London: University of Oklahoma Press.
- King, G., Pan, J., Roberts, M.E. (2013). How censorship in China allows government criticism but silences collective expression. *American Political Science Review*, 107(2), 1–18.
- Kornai, J. (2006). The great transformation of Central and Eastern Europe: Success and disappointment. *Economics of Transition*, 14(2), 207–244.
- Kornai, J. (2014a). Példaképünk: Kína? (Can China set us an example?). W: T. Kolosi, I.G. Tóth (red.), *Társadalmi Riport 2014* (s. 603–616). Budapest: TÁRKI Social Research Institute.
- Kornai, J. (2014b). Threatening dangers, [http://www.kornai-janos.hu/Kornai2014Threatening dangers.pdf](http://www.kornai-janos.hu/Kornai2014Threatening%20dangers.pdf). Oryginał po węgiersku: Fenyegető veszélyek. *Élet és Irodalom*, 58(21), 5.
- Körösényi, A. (2003). Political representation in leader democracy. Government and Opposition, 40(3), 358–378.
- Körösényi, A., Patkós, V. (2015). Liberális és illiberális populizmus (Liberal and illiberal populism). *Politikatudományi Szemle*, 24(2), 29–54.

- Krastev, I., Holmes, S. (2012). An autopsy of managed democracy. *Journal of Democracy*, 23(3), 33–45.
- Lakatos, I. (1978). *The Methodology of Scientific Research Programmes (Philosophical Papers, volume 1)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Langworth, R. (red.) (2013). *Churchill by Himself: The Definitive Collection of Quotations*. London–New York: PublicAffairs.
- Lardy, N.R. (2014). *Markets over Mao: The Rise of Private Business in China*. Washington, D.C.: Peterson Institute for International Economics.
- Lindblom, Ch.E. (1977). *Politics and Markets. The World's Political Economic Systems*. New York: Basic Books.
- London, J. (red.) (2014). *Politics in Contemporary Vietnam: Party, State, and Authority Relations*. Houndmills, England: Palgrave-Macmillan.
- McGregor, J. (2012). *No Ancient Wisdom, No Followers: The Challenges of Chinese Authoritarian Capitalism*. Westport: Prospecta Press.
- Naughton, B., Tsai, K. (red.) (2015). *State Capitalism, Institutional Adaptation and the Chinese Miracle*. New York: Cambridge University Press.
- Pei, M. (2006). *China's Trapped Transition: The Limits of Developmental Autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Redding, G., Witt, M.A. (2014). China: Authoritarian capitalism. W: G. Redding, M.A. Witt (red.), *The Oxford Handbook of Asian Business Systems* (s. 11–34). Oxford: Oxford University Press.
- Schambaugh, D.L. (2008). *China's Communist Party: Atrophy and Adaptation*. Washington: University of California Press.
- Schell, O. (2016). Crackdown in China: Worse and worse. *New York Review of Books*, 21 (kwiecień), 12–16.
- Schmitt, C. (1927–1932/1996). *The Concept of the Political*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schumpeter, J.A. (1942/2010). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London–New York: Routledge.
- Sz. Bíró, Z. (2012). *Oroszország: válságos évek (Russia: Critical Years)*. Budapest: Russica Pannonica.
- Székely-Doby, A. (2014). A kínai reformfolyamat politikai gazdaságtani logikája (Political economic logic of the Chinese reform process). *Közgazdasági Szemle*, 61(12), 1397–1418.
- Szelényi, I., Csillag, T. (2015). Drifting from liberal democracy: Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(1), 18–48.
- Taub, A. (2016). The rise of American authoritarianism. *Vox*, 1 marca, <http://www.vox.com/2016/3/1/11127424/trump-authoritarianism>.
- Tsai, K. (2007). *Capitalism without Democracy: The Private Sector in Contemporary China*. Ithaca: Cornell University Press.
- Weber, M. (1922/2007). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- World Economic Forum (2016a). *Appendix: Methodology and Computation of the Global Competitiveness Index 2015–2016*, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/appendix-methodology-and-computation-of-the-global-competitiveness-index-2015-2016/>.
- World Economic Forum (2016b). *Global Competitiveness Report*, <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/>.
- World Economic Forum (2016c). *The Global Competitiveness Index Historical Dataset, 2005–2015*, www3.weforum.org/docs/gcr/2015-2016/GCI_Dataset_2006-2015.xlsx.
- Xu, C. (2011). The fundamental institutions of China's reforms and development. *Journal of Economic Literature*, 49(4), 1076–1151.
- Zakaria, F. (1997). The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, listopad–grudzień, 22–43.
- Zakaria, F. (2014). The rise of Putinism. *Washington Post*, 31 lipca, http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-the-rise-of-putinism/2014/07/31/2c9711d6-18e7-11e4-9e3b-7-f2f110c6265_story.html.

The system paradigm revisited: Clarification and additions in the light of experiences in the post-socialist region – Part II

The term paradigm was introduced to the philosophy of science by Thomas Kuhn – he used this term to denote the specific approach applied by a school of research to examine its subject matter. Using the same paradigm, researchers seek answers to similar questions, and employ similar methods and concepts. In an article published in 2000, the author of this essay introduced the term system paradigm, which focuses on the systems functioning in a society. This study develops the theoretical considerations outlined in that earlier article on the basis of experience of post-socialist transition.

The first part compares the socialist and capitalist systems, describing their main characteristics, and concludes that the capitalist system has become established in former socialist countries, except for North Korea and Cuba. The second part analyzes varieties of capitalism within a typology which classifies prevailing forms of politics and government. Three markedly different types are identified: democracy, autocracy, and dictatorship. Huntington wrote about the “third wave” of democratization. This study concludes the third wave has dried up: for the 47 post-socialist countries, only a tenth of the population live in democracies, while autocracy or dictatorship prevails in all other countries in this group. The third part of this essay applies the conceptual and analytical apparatus to Hungary, where capitalism exists, and autocracy is the prevailing politico-governmental form – here we can find important characteristics common to other capitalist countries or other autocracies. This finding is compatible with the observation that there are some less fundamental characteristics unique to Hungary, or “Hungarica”, which differ from the characteristics of all other countries.

Keywords: autocracy, democracy, capitalist system, socialist system, post-socialist transition, Hungary